राजादिभ्यो व्यवहारदर्शिभ्यो वक्ष्यावेदयति तर्हि तदाऽऽवेद्यमानचतुष्पाट्व्यवहारस्य पदं विषयः। इति प्रसिद्धत्वादानादिलक्षणत्वेन मन्वादयुक्तसंपत्तिप्रसिद्धिः। एवञ्चाधर्मितस्यार्थित्वमाधर्मकस्य प्रत्यर्थित्वमनयोर्विवादश्च व्यवहार इति प्रतीयते। इदमेव च मिताक्षरायामन्यविरोधेनेत्यादिना निष्कृष्टसूक्तम्। अन्यविरोधेनेत्यनुक्ते प्रश्नोत्तरादिरूपेण स्वसम्बन्धिकथनमपि व्यवहारः स्यात्। स्वसम्बन्धितयेत्यनुक्ते एकसम्बन्धितया वाचिका कथनमन्यविरोधि भवत्येवेत्यस्याप्यर्थित्वापत्तिरतः स्वसम्बन्धितयेति। इदं चोत्तरचतुष्टयेऽप्यनुगतम्। न च सम्प्रतिपत्तावव्याप्तिः तत्रापि साध्यतया वादिना निर्दिष्टस्य सिद्धतया निर्देशे तद्विरोधपर्यवसानात् अन्यथोत्तरत्वभङ्गप्रसङ्गात्। यत्रापि द्वावपि भावावादिनौ तत्रापि परस्परविरोधाभावस्याभावादव्याप्तिः। इदं चार्थे व्यक्तीभविष्यति। यच्च कात्यायनेनोक्तम् "प्रबलसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये न्यायविस्तरे। साध्यमूलस्तु यो वादो व्यवहारः स उच्यते" इति एतच्च व्यवहारहेतुव्यवहारस्वरूपोक्तिपरतया, माधवीयपारिजातादिष्वेवं व्याख्यातम् "विहिताचरणनिषिद्धवर्जनादिप्रबलसाध्ये धर्माख्ये वस्तुनि विच्छिन्ने विप्लुते सतीति व्यवहारहेतुरुक्तः धर्माधर्मविप्लवस्यैव व्यवहारहेतुत्वात्। तथा च नारदः "मनुः प्रजापतिर्यस्मिन् काले राज्यमभूभुजत्। धर्मैकतानाः पुरुषास्तदासन् सत्यवादिनः। तदा न व्यवहारोऽभूद्वैरं नापि मत्सरः। नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रवर्त्तते" इति। बृहस्पतिरपि "धर्मप्रधानाः पुरुषाः पूर्वमासन्न हिंसकाः। लोभद्वेषाभिभूतानां व्यवहारः प्रवर्त्तते" इति। न्यायेत्यादिना व्यवहारस्वरूपमुक्तम्। तत्र माधवीयव्याख्यानम्। न्यायः शिष्टसम्मतिपन्नं लौकिकमाचरणं तस्य विस्तरः इदं युक्तमिदमयुक्तमिति उपपत्तिपुरःसरो निर्णयः। तस्मिन् विषयभूते तत्प्रवर्त्तकोऽर्थिप्रत्यर्थिनोः साध्यमूलः साध्यमूलादानादिपदं तन्मूलस्तद्विषयको यो विवादः स व्यवहार इति। मदनरत्ने तु न्यायः प्रमाणलक्षणं विस्तरः प्रवृत्तिर्यत्र तस्मिन् विषय इति। साध्यमूलेत्यादि तुल्यम्। मदनरत्नाकरे स्मृतिचन्द्रिकोक्तस्तद्व्यवहारैः सर्वमेवेदं वचनं व्यवहारस्वरूपपरतयापि व्याख्यातम्। 'प्रबलसाध्ये' इत्यादि परामिमर्शेन लोकया भोक्तुमशक्ये इत्यर्थः, चेत्यादौ सति न्यायः प्रमाणं विस्तार्यते प्रवर्त्तते यस्मिन् तस्मिन् धर्माधिकरणे इति साध्यमूलेत्यादि पूर्ववत्। तेनापि प्रागुक्तमेव विवक्षितमतस्तत्रत्यस्वरूपे नातीव यतितव्यम्। वयन्तु सर्वं सम्प्रत्यन्तरामानाधिकरण्येन व्याचक्ष्महे। विहितानुष्ठानादिगोचरप्रयत्नसाध्ये धर्माख्ये न्यायविस्तरे नीयतेऽर्थोऽनेनेति न्यायः प्रमाणं स्मृतिस्मृत्यादि विस्तार्यते प्रवर्त्तेऽस्मिन् स्मृत्यादिप्रमेय इत्यर्थः। विच्छिन्ने प्रमाणावरिष्ठामतात्पर्यानवधारणादिना दुर्ज्ञेये सति। यद्वा। धर्मं आख्यायतेऽनेनेति धर्माख्यो धर्मप्रतिपादक इति वाक्यम्। न्यायविस्तरे प्रमाणसमूहे स्मृतिस्मृत्यादौ प्रमाणादिना विच्छिन्ने लुप्तप्राये सति साध्यमूलेत्यादि गतार्थमिति। हारीतः "स्वधर्मस्य यथा प्राप्तिः परधर्मस्य वर्जनम्। न्यायेन क्रियते यत् तु व्यवहारः स उच्यते" इति। न्यायेन प्रमाणेन हेतुनापि पूर्वोक्त एव तात्पर्यम्। तल्लिङ्गभेदाच्च तत्र दर्शिता यथा "लिङ्गेनापि व्यवहारपदस्याऽऽसुमेवार्थस्योपलक्षणं भवति। सा च कात्यायनेनोक्ता "विना नार्थेन सन्देहो हरणं हार उच्यते। नानासन्देहहरणाद् व्यवहार इति स्मृत" इति। अथ व्यवहारभेदानाह नारदः "सोत्तरोत्तरश्चेति स विज्ञेयो द्विलक्षणः। सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र विशेषपूर्वकः पणः" इति। यदि पराजयेऽहं तदा पराजयदण्डाभ्यधिकमेतावद्दास्यामीति यत्र लेखनपूर्वकं प्रतिभूयते स सोत्तर इत्यर्थः। तद्रहितोऽनुत्तर इत्यर्थोक्तं भवति। स एव त्रयादयप्रकारनिबन्धनानवान्तरभेदानुद्दिश्य विवृतवान् यथा "चतुष्पाद् चतुःस्थानश्चतुःसाधन एव च। चतुर्हितश्चतुर्वर्णो चतुष्कारी च कीर्त्तितः। त्रियोनिस्त्रिभियोगश्च त्रिहारोत्रिगतिस्तथा। अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः शतश्च सप्तधैव च। धर्मश्च व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम्। चतुष्पाद् व्यवहारोऽयमुत्तरः पूर्वबाधकः। तत्र धर्मे स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु। चरित्रं तु लोकरक्षे राजाज्ञायान्तु शासनम्। साध्यादुपायसाध्यत्वात्। चतुःसाधन उच्यते। चतुर्णामपि वर्णानां रक्षणाच्च चतुर्हितः। धर्मनयो साक्षिणश्च सभ्याश्च राजानमेव च। व्यवहारोक्तितादयो यस्मात्तद्वर्णो ततः कृतः। धर्मसार्थश्च वणिजोलोकपक्षस्तथैव च। चतुष्कारकारेण चतुःकारी प्रकीर्त्तितः। कामाद् क्रोधाद् लोभाद्